

УДК 378: 373.31+372.874

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНО-ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

Колесник Наталія Євгенівна
м.Житомир

У статті висвітлено філософсько-педагогічні ідеї формування предметно-перетворювальної компетентності молодших школярів; проаналізовано поняття «компетентність», «предметно-перетворювальна компетентність», «творчість», «художня творчість», «творча діяльність», «підготовка до предметно-перетворювальної компетентності учнів». Виявлено, що підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування предметно-перетворювальної компетентності учнів, як складова професійної освіти, потребує узгодження з філософією освіти.

Ключові слова: компетентність, предметно-перетворювальна компетентність, творчість, художня творчість, творча діяльність, підготовка до предметно-перетворювальної компетентності учнів.

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом державної освітньої практики України є створення умов для творчого розвитку та вільної самореалізації кожного громадянина нашої держави. У зв'язку з цим перед сучасними загальноосвітніми навчальними закладами постає важливе завдання підготовки учнів до життя в динамічному постіндустріальному суспільстві, яке формує соціальне замовлення на них не лише як носіїв певного обсягу значених освітньою програмою знань, а й як компетентних, конкурентоспроможних фахівців, здатних творчо проектувати свою діяльність та її результати в будь-якій професійній сфері.

Відомі міжнародні організації, що нині працюють у сфері освіти, останніми десятиліттями вивчають проблеми, пов'язані з появою компетентнісно орієнтованої освіти; серед них – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організація європейського співробітництва та розвитку, Міжнародний департамент стандартів тощо.

Метою впровадження Державного стандарту до змісту освітньої галузі «Технологія» є забезпечення ефективності творчого розвитку особистості молодшого школяра у предметно-перетворювальній компетентності шляхом широкого залучення їх до цілісного процесу проектування виробів та послуг, від їх творчого задуму – до втілення у високохудожній формі.

Вагому роль та значення щодо реалізації цього завдання покладено у предметно-перетворювальній компетентності молодших школярів, яка інтегрує власне художню й технічну складові і сприяє освоєнню реальності на основі взаємодії доцільності, гармонії та краси. Залучення до неї молодших школярів відкриває вагомий перспективи для вдосконалення їхніх творчих здібностей, техніко-технологічних і художньо-естетичних знань, умінь, навичок, завдяки яким реалізується державна політика України щодо зміцнення творчого і технологічного потенціалу нації, розвитку вітчизняної науки і техніки, збереження і примноження культурного спадку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі організації творчого навчання учнів, нами було опрацьовано праці видатних педагогів минулого і сучасності: О.В.Духновича, Я.А.Коменського, А.С.Макаренка, Ж.Ж.Руссо, Й.Г.Песталоцці, Л.М.Толстого, К.Д.Ушинського, Г.С.Сковороди, В.О.Сухомлинського, Ш.О.Амонашвілі, В.А.Андрєєва, І.П.Волкова, О.М.Отіч, С.О.Сисоєвої та інших.

Сучасна наука розглядає предметно-перетворювальну компетентність, як складну конвергенцію основних видів найбільш активних і продуктивних форм діяльності люди-

ни, що перетворює дійсність – праці, пізнання і спілкування [1, с.56]. Різні аспекти цієї проблеми розроблялися філософами, соціологами, педагогами, психологами, зокрема, Б.Г.Ананьєвим., Г.С.Альшутлером, Л.В.Андрєєвим., С.С.Гольдентрихтом, Є.С.Громовим, В.І.Загвязинським, М.С.Каганом, В.А.Кан-Каликом, Н.В.Кузьміною, В.О.Моляко, В.І.Шинкаруком, А.Т.Шуміліним та іншими.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження зумовив висновок, що за основу визначення предметно-перетворювальної компетентності можуть братися різні фактори: предмет, результат, процес, суб'єкт, метод творчої діяльності. Саме цим пояснюється різноманітність дефініцій останньої. Проте в більшості визначень йдеться про творчість як діяльність з вироблення, розробки винаходів, реалізації художньо-естетичних задумів, планів, розв'язання соціальних і теоретичних проблем, як наукове відкриття.

Метою статті, що становить складову нашого дослідження, є висвітлити філософсько-педагогічні ідеї формування предметно-перетворювальної компетентності молодших школярів; проаналізувати поняття «компетентність», «предметно-перетворювальна компетентність», «підготовка до предметно-перетворювальної компетентності учнів».

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблему підготовки майбутнього вчителя початкових класів до предметно-перетворювальної компетентності учнів виникає необхідність виявлення сутнісних характеристик зазначеного виду компетентності.

Науковці європейських країн вважають, що набуття молоддю знань, умінь і навичок спрямоване на вдосконалення їхньої компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на запити часу. Саме тому важливим є усвідомлення самого поняття компетентності, розуміння, які саме компетентності і як необхідно формувати, що має бути результатом навчання.

Міжнародна комісія Ради Європи в своїх документах розглядає поняття «компетентність» як загальне, або ключове, вміння, базові вміння, фундаментальні шляхи навчання, ключові кваліфікації, навчальні вміння та навички, ключові уявлення, опори, або опорні знання.

Для досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати поняття «компетентність», «предметно-перетворювальна компетентність», які тісно пов'язані з поняттям «підготовка до предметно-перетворювальної компетентності учнів».

Експерти програми "DeSeCo" визначають поняття «компетентність» (competency) як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти й виконувати поставлені завдання. Кожна компетентність побудована на поєднанні взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, всього того, що можна мобілізувати для активної дії. На думку експертів "DeSeCo", компетентність проявляється в діяльності особистості в різних контекстах [8, с.30].

Логіка дослідження передбачає здійснити аналіз поняття «предметно-перетворювальна компетентність».

Підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування предметно-перетворювальної компетентності учнів, як складова професійної освіти, потребує узгодження з філософією освіти та філософією культури сучасного періоду. У філософії окреслюються два підходи до визначення предметно-перетворювальної компетентності. В

основу першого підходу покладено діяльність, яка спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. Людська діяльність, активність, пізнання, психіка тощо – все це внутрішня основа предметно-перетворювальної компетентності [10, с.338]. Здатність до предметно-перетворювальної компетентності виникає як наслідок удосконалення форм відображення, тобто свідомість (пізнання) є основою і базою предметно-перетворювальної компетентності. Творча активність стає атрибутом відображення, яке досягло рівня свідомої людської діяльності. Для нашого дослідження дуже важливе філософське твердження про те, основними ознаками предметно-перетворювального характеру свідомості є можливість створення людиною у помислах таких образів, які, матеріалізувавшись за допомогою практики, не мають аналога в об'єктивній дійсності, а також здібність свідомості людини до постійного розвитку і збагачення, до творчої переробки відображуваного, постійного нагромадження все нових знань [11, с.498]. Отже, нове виступає як відображення ідеального, що є базою, основою, фундаментом предметно-перетворювальної компетентності, а здатність людини удосконалювати свої здібності відображення реалізується в творчій діяльності. Крім того, предметно-перетворювальна компетентність – це не самостійне утворення, що існує поряд з продуктивною і репродуктивною діяльністю, а внутрішня суть, власність компетентності взагалі [11, с.193].

Суттєвою рисою предметно-перетворювальної компетентності є цілепокладання. Отже, предметно-перетворювальна компетентність – це притаманна тільки особі здатність творити нові цінності, котрі є способом її самовираження і можлива лише за умови цілепокладальної активності свідомості та питань суспільно-історичної діяльності [11, с.339].

Тобто, у філософському розумінні предметно-перетворювальна компетентність є цілеспрямованою діяльністю, що створює в контексті певної цивілізації принципово нові і соціально важливі предметні та духовно-моральні цінності, характеризується прагненням суб'єкта реалізувати себе, подати себе як об'єктивність в об'єктивному світі та здійснити себе в ньому [10; 11].

П.Ф.Кравчук, виходячи з того, що соціальному способу життєдіяльності предметно-перетворювальна компетентність притаманна органічно, розмежовує поняття предметно-перетворювальна компетентність суспільства і предметно-перетворювальна компетентність особистості. До предметно-перетворювальної компетентності суспільства вона відносить доцільну соціальну в найбільш широкому сенсі слова діяльність щодо перетворення реальної дійсності у відповідності з об'єктивними закономірностями. А предметно-перетворювальна компетентність людини розглядає в двох аспектах: 1) як діяльність певного характеру, що відображає найвищий ступінь активності, спрямованої на подолання конкретної суперечності відповідно до поставленої мети, і 2) як якість індивіда, спосіб його самоствердження [6, с.15].

У цьому загальному контексті предметно-перетворювальна компетентність людини є продовженням, але на якісно новому рівні, предметно-перетворювальної компетентності природи.

Філософ О.Г.Спіркін визначає предметно-перетворювальну компетентність як мислительну і практичну діяльність, результатом якої є створення оригінальних неповторних цінностей, установлення нових фактів, зв'язків, закономірностей, а також методів дослідження і перетворення матеріального світу або духовної культури [9, с.213].

Основними ознаками предметно-перетворювальної компетентності, за В.І.Андрєєвим є наявність суперечності, проблемної ситуації, або творчої задачі; соціальна або особистісна значущість, прогресивність результату; наявність об'єктивних (соціальних і матеріальних) та суб'єктивних (особистісних якостей, знань, умінь, позитивної мотивації,

творчих здібностей) передумов для предметно-перетворювальної компетентності; новизна й оригінальність процесу та результату [2, с.55].

Таким чином, філософсько-педагогічний аспект розгляду поняття «предметно-перетворювальна компетентність» розкриває сутність і ознаки предметно-перетворювального утворення та дозволяє розглядати її як створення нового, найвищий рівень самореалізації особистості.

Г.С.Батищев пояснює предметно-перетворювальну компетентність тим, що вона перевищує рівень і переходить межу попередніх, доступних можливостей, тобто, що вона робить те, що раніше було умовним, або історично нереальним і що знаходилось по іншу сторону галузі доступності для особистості – доступності не лише технічної, об'єктно-пізнавальної, а й ціннісної [3, с.137].

Б.В.Новіков вбачає різницю між предметно-перетворювальною компетентністю і творчою діяльністю в тому, що предметно-перетворювальна компетентність має «генералізований» характер. Її суттєвим атрибутом є наявність органічного синтезу, діалектичного взаємопроникнення практичного, теоретичного, морального та естетичного моментів [7, с. 89].

А.Т.Шумилін, для підтвердження науковості і надійності новизни як критерію предметно-перетворювальної компетентності, аналізує процес діяльності людини з процесуальної і результативної сторони. На думку автора, «нове», як ознаку предметно-перетворювальної компетентності, необхідно розглядати як із процесуальної, так і з результативної сторони, а *оригінальність* діяльності як ознаку творчої діяльності є в кінцевому рахунку похідною від основної ознаки предметно-перетворювальної компетентності [12, с.10-12].

Предметно-перетворювальна діяльність передбачає творчість.

Особливу педагогічну цінність має розуміння творчості як виробництва і реалізації перетворювальної сутності людини, яка постає у творчості як самостійна істота, здатна до саморозвитку; як суб'єкт і одночасно результат своєї власної діяльності [12, с.35].

Існує велика кількість підходів до визначення поняття «творчість»: творчість як процес; творчість як діяльність; творчість як інтегральне явище; творчість як феномен культури; творчість як феномен людської цінності. Зазначені підходи, на наш погляд, найповніше розкривають педагогічну сутність творчості, відображаючи її багатогранність й гуманістичну спрямованість.

П.Ф.Кравчук наголошує на тому, що особливості творчості визначаються, як суб'єктом творчості, так і об'єктом прикладання зусиль у предметно-перетворювальній діяльності. Тому, дослідження творчості особистості, на її думку, залежно від об'єкта показує, що його більш правомірно розглядати не як тип (вид) творчості, а як тип (вид) діяльності, що характеризується певним рівнем творчості. З цієї причини дуже часто поняття «художня діяльність» отожднюється з поняттям «художня творчість» [6, с.16-17].

Зауважимо, що основою художньої творчості є художня діяльність. За своєю суттю художня діяльність дуже близька до естетичної діяльності, але між ними існує ряд суттєвих відмінностей.

Як відомо, у будь-якій людській діяльності, і перш за все в праці, присутні моменти естетичної діяльності – освоєння світу за законами краси і його перетворення у відповідності з цими законами. Зазвичай, створення краси тут не завжди виступає усвідомленою метою, нерідко естетична діяльність присутня в реальних актах предметно-перетворювальної діяльності в «знятому» вигляді, розчиняючись у них. Естетична діяльність є результатом соціальних умов діяльності. Продукти людської діяльності володіють естетичною цінністю («естетичними якостями»), адже в них реалізована, опредмечена естетична діяльність людини, або, моменти її трудової діяльності [4, с.35].

На думку Н.Є. Колесник, художня діяльність завжди пов'язана з мистецтвом, із споживанням творів мистецтва і художньою творчістю. При цьому створення естетичної цінності виступає як головна мета, а не як супутній момент при реалізації якої-небудь іншої, позаестетичної мети. Там, де є художня діяльність, є і більш або менш чітко виражений елемент мистецтва, який може просто бути відсутній в естетичних моментах матеріально-перетворюючої діяльності [4, с.47].

Межа між естетичною і художньою діяльністю не є жорсткою і абсолютною. Вони взаємоперетинаються, їх взаємодія не може бути зведена до діалектики частини і цілого. Між ними є ціла гама перехідних ланок, а в практичній діяльності художника естетичне і художнє найчастіше всього співпадають. В багатьох видах діяльності є цілий ряд етапів і форм переходу від художньої діяльності до нехудожньої, але такої, що володіє естетичною цінністю, і навпаки. Межі художньої і нехудожньої естетичної діяльності є рухомими і відносними, тому інколи буває дуже важко виявити, чи маємо справу з естетичною чи з художньою діяльністю. Однак розмежування цих діяльностей необхідне, бо далеко не будь-яка естетична діяльність «за законами краси» є мистецтвом. З іншого боку в творах мистецтва присутні позаестетичні моменти. Художня діяльність починається там і тоді, де і коли зливаються в єдине чуттєво сприйняте ціле краса, пізнання, перетворення і оцінка явищ життя, де і коли ми маємо справу з «мисленням в образах», тобто з мистецтвом. Розмежування художньої і естетичної діяльності є важливим для розмежування відповідних їм культур [4, с.50].

Відмінне і спільне в естетичній і художній діяльності зумовлені, на думку А.Г. Єгорова, наступними причинами:

- не лише мистецтво, а й будь-яка творчість, чи то в сфері матеріального, чи духовного виробництва, зберігає в собі естетичні елементи, викликає естетичне натхнення, усі види творчої праці так або інакше підпорядковуються «законам краси», законам естетичної діяльності;
- рівень естетичного розвитку суспільства не вичерпується досягненням мистецтва, слід враховувати ступінь всього естетичного розвитку народу, всіх видів людської практики
- задоволення і розвиток емоційно-духовних потреб людей здійснюється не лише засобами мистецтва, а й у процесі праці у сфері матеріального виробництва;
- художня культура, являючи собою ядро естетичної культури, входить до її складу, але не вичерпує останньої, зберігаючи при цьому свою відносну самостійність: особливі методи, матеріал, функції, структуру тощо;
- водночас від мистецтва та його ідейно-художньої зрілості вирішальною мірою залежить загальний рівень естетичної культури суспільства;
- мистецтво найбільш повно виявляє естетичне ставлення людини до дійсності;
- мистецтво – важлива сфера вираження суспільно-естетичного ідеалу;

Література та джерела

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. Т.1 / [сост. В.П.Лисенкова]. – М.: Педагогика, 1980. – 232 с.
2. Андреев В.И. Дидактика воспитания и самовоспитания творческой личности / В.И.Андреев - Казань: Изд-во Казанского университета, 1988. – 228 с.
3. Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества / Г.С.Батищев - С.Петербург: Изд-во РХГИ, 1997. – 464 с.
4. Колесник Н.Є. Система підготовки майбутніх учителів початкових класів до організації художньо-технічної творчості учнів: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2008. – 291 с.
5. Кантор К.М. Красота и польза / К.М.Кантор. – М.: Искусство, 1967. – 280 с.
6. Кравчук П.Ф. Формирование развитой творческой личности. студента: филос.-социолог. и метод. анализ / Павлина. Феодосиевна Кравчук. – К.: Высшая школа, Голов. изд-во, 1984. – 155 с.
7. Новиков Б.В. Творчество и философия / Борис Владимирович Новиков. – К., 1989. – 193 с.
8. Професійна діяльність і компетентність педагога. Сучасні підходи: Навчально-методичний посібник / Укл. В.І.Петроченко. – Запоріжжя: КЗ «ЗОЦКУМ» ЗОР, 2011. – 40 с.
9. Спиркин А.Г. В творческой силе человеческого разума. Посвящение в кн.. Г.Гержинова. Наука и творчество. – М.: Прогресс, 1979. – 337 с.

– мистецтво формує здібність художньо-образного мислення.

Підсумком вищезазначеного є твердження К.М.Кантора, що мистецтво це процес і результат художньо-естетичної діяльності це індивідуальна праця, яка виступає узагальненим еквівалентом естетичного, загальнолюдського змісту, що властивий всім іншим видам теж індивідуальної матеріальної праці [5].

Процес і розвиток художньої культури завжди пов'язаний зі збагаченням духовних здібностей людини, їх естетичних почуттів і смаків, творчої уяви. Водночас художня культура передбачає не лише певний рівень розвитку естетичних здібностей людей, а й їх уміння застосовувати ці знання, здібності у самому житті, на практиці [4, с.34].

Художня творчість є водночас і цілеспрямованим трудовим процесом, розрахованим на передачу людям певних думок і почуттів і грою з матеріалом, мета якої в ній самій, тобто в духовному задоволенні, радості, насолоді від процесу перетворення вигадки на реальність.

Зазначимо, що творча діяльність здійснюється лише творчою особистістю.

Праця педагога, спрямована на організацію діяльності молодших школярів зумовлює насамперед організаційну діяльність (на що неодноразово вказував А.Макаренко), яка передбачає "кооперацію" між учителем та учнями і між самими учнями.

Важливою складовою у підготовці майбутніх учителів початкової школи є високий рівень технічної майстерності, свідоме творче ставлення до своєї діяльності, глибоке проникнення в художню культуру, мистецтво; загальний рівень культури і освіченість; здатність орієнтуватися в питаннях сучасного українського і світового мистецтва.

У зв'язку із цим важливим для нашого дослідження є об'рунтування професійних умінь, яких набувають майбутні вчителі початкових класів. Зокрема, проектний вид діяльності потребує від студентів оволодіння професійними особливостями планування творчого процесу художнього конструювання, макетування та моделювання. З цієї метою майбутні вчителі початкових класів вчать складати план поетапного виконання роботи, здійснювати пошукове ескізування окремих елементів художньо-конструкторського проекту.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, висвітлення філософсько-педагогічних ідей у підготовці майбутніх учителів початкової школи до формування предметно-перетворювальної компетентності учнів є пріоритетним, оскільки в умовах розбудови незалежної української держави, коли змінюється соціокультурний контекст освіти, зростає потреба як у теоретичній, так і у методичній організації діяльності студентів; створення умов для розвитку професійних знань і вмінь, досвіду і способів перетворення творчої діяльності, адаптації до предметно-перетворювальної компетентності у вищому навчальному закладі.

10. Філософія: Підручник / Г.А.Заїченко, В.М.Сагатовський, І.І.Кальний та ін.; За ред. Г.А.Заїченка та ін. – К.: Вища шк., 1995. – 455 с.
11. Філософія: Підручник для вищої школи / В.Кремень. – Х.: Прапор, 2004. – 736 с.
12. Шумилин АТ. Проблемы теории творчества: Монография. – М.: Высш.шк., 1989. – 143 с.

В статье отражены философско-педагогические идеи формирования предметно-превращающей компетентности младших школьников; проанализировано понятие «компетентность», «предметно-превращающая компетентность», «творчество», «художественное творчество», «творческая деятельность», «подготовка к предметно-превращающей компетентности учеников». Выявлено, что подготовка будущих учителей начальной школы до формирования предметно-превращающей компетентности учеников, как составляющая профессионального образования, нуждается согласования с философией образования.

Ключевые слова: компетентность, предметно-превращающая компетентность, творчество, художественное творчество, творческая деятельность, подготовка к предметно-превращающей компетентности учеников.

The article has reflected the philosophical and pedagogical ideas of formation of in-converting competence of junior schoolchildren. The author has analysed the following concepts: "competence", "subject-converting competence", "work", "artistic work", "creative activity", "preparation to the subject-converting competence of pupils". It has been found that preparation of future teachers of primary schools to the formation of subject-converting competence of pupils, as a constituent of professional education, needs the concordance with philosophy of education. In conditions of building an independent Ukrainian state which changing socio-cultural context of education, the demand increases both: in theory and in methodical organization of pupils; in creating conditions for the development of professional knowledge and skills, experience and creative ways of transformation and adaptation to the subject-converting competence in higher education. Therefore important for our study is the study of professional skills of future teachers of primary school. In particular, the project activity requires students' acquiring of professional planning features of creative process of art design, modelling and simulation.

Key words: competence, in-converting competence, work, artistic work, creative activity, preparation to the in-converting competence of children.

УДК 37.013

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОСТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Корецька Любов Олександрівна
м.Херсон

У статті розглядається питання підготовки учительських кадрів та забезпечення ними освітньо-виховних інституцій Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть, особливості їх підготовки для національних шкіл полікультурного освітньо-виховного простору регіону, аналізується вплив соціальних інституцій на прищеплення загальної масі дотримання соціальних вимог та норм відповідно до станової приналежності, яка на шарувувала певні відмінності вимог та норм. За умови особистісних особливостей інтелектуального розвитку, представники будь-якого прошарку мали можливість розкрити особистісний потенціал та піднятися на більш вищій щабель соціальної планки.

Ключові слова: соціальні інституції, полікультурний освітньо-виховний простір, освітньо-виховний потенціал, учительські інститути, семінарії, учительські з'їзди.

Питання підготовки кадрів для навчальних закладів досліджували філософи, педагоги, історики – А.Алексюк, Л.Березівська, С.Васильченко, Л.Вовк, С.Гончаренко, М.Гриценко, Н.Дем'яненко, О.Дубасенюк, Н.Калиниченко, О.Лаврінченко, В.Майборода, Н.Ничкало, А.Павко, Н.Сейко, О.Сухомлинська, М.Ярмаченко та інші. Проте питання змісту, форм та методів виховання у полікультурному освітньо-виховному просторі Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть залишається актуальним і нагальним для сучасної соціально-педагогічної науки. Тому метою нашої статті є ретроспективний аналіз підготовки кадрів соціальними інституціями освіти і виховання, його специфіка в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Слід зазначити, що відміна кріпосного права, економічна розбудова регіону, освоєння його простору, іноземні капі-

таловкладення потребували спеціальної освіти населення. Поширення комерційної освіти і зацікавленості в ній купців призвело до того, що відсоток осіб, котрі були зайняті у торгівлі були вищі середніх показників: Москва – 13,2%, Одеса – 15,4%. Кількість населення, зайнятого у сільському господарстві, лісництві, риболовстві та мисливстві також перевищував показники центру імперії: Москва – 1,1%, Одеса – 2,1%, Варшава – 0,5% [12]. Тому вже у другій половині ХІХ століття на Півдні України заклади середньої освіти надавали класичну, реальну, військову, духовну та спеціальну освіту професійного спрямування для представників усіх національностей, котрі населяли регіон. У процесі залучення дітей та дорослих до освіти активну участь брали як органи самоуправління, так і громадськість, добровільці та меценати. За короткий термін було пройдено шлях від церковно-приходської школи до університетської освіти, до обов'язкової початкової освіти усіх верств населення. Швидкими темпами збільшувалася кількість жіночих та чоловічих гімназій, реальних училищ, курсів.

Для забезпечення освітньо-виховного потенціалу усіх соціальних інституцій потрібні були досвідчені педагогічні кадри. Їх підготовкою займалися церква – духовні училища та учительські семінарії; земства та Міністерства народної освіти. З 1865 року в кожному учбовому окрузі, при одному із повітових училищах були засновані педагогічні курси. Земства готували педагогічні кадри при духовних семінаріях, призначаючи спеціальні стипендії [13; 22]. З метою підвищення освітнього рівня вчителів проходилися спеціальні літні курси та педагогічні з'їзди, починаючи з 1870 року. Під час цих зустрічей обговорювалися: завдання педагогіки відповідно до її розділів, основні закони діалектики, методи та прийоми викладання; роль педагогічного впливу на дітей та дорослих, особливості діяльності пам'яті, розуму, уваги,